

СОЦІЕТАЛЬНІ ПРАКТИКИ: ВАРІАЦІЇ ТИПОЛОГІЇ І ВЕКТОРИ РОЗГОРТАННЯ

SOCIAL PRACTICES: VARIATIONS OF TYPOLOGY AND VECTORS OF DEVELOPMENT

Стаття присвячена типології соціальних практик, аналізу і їх основним критеріям. У цьому контексті як з позиції подальшого розвитку теорії практик, так і з позиції кристалізації міждисциплінарних досліджень практики особливу перспективу становить визначення і аналіз саме практик соціальних, як практик, забезпечуючих не буденне, повсякденне життя людини, а траєкторії соціальних інтеракцій, алгоритми самореалізації і соціального конструювання. Завданням статті є спроба визначити специфіку соціальних практик, а також критерії розрізнення цих практик від інших соціальних дій і елементів структури культури.

Ключові слова: практики, типологія практик, соціальні практики, конструюючи практики, практики смислопродукування.

Статья посвящена типологии социальных практик, анализу и их основным критериям. В этом контексте, как с позиции дальнейшего развития теории практик, так и с позиции кристаллизации междисциплинарных исследований особую перспективу представляет определение и анализ именно практик социальных, как практик обеспечивающих не обыденную, повседневную жизнь человека, а траектории социальных интеракций, алгоритмы самореализации

и социального конструирования. Задаaniem статьи является попытка определить специфику социальных практик, а также критерии отличия этих практик от других социальных действий и элементов структуры культуры.

Ключевые слова: практики, типология практик, социальные практики, конструирующая практики, практики смыслопродуцирования.

The article is devoted to the typology of social practices, analysis and their main criteria. In this context, both from the point of view of the further development of the theory of practice, and from the standpoint of the crystallization of interdisciplinary research of practice, a particular perspective is the definition and analysis of the societal practice, as the practice of providing non-routine, everyday human life, and the trajectory of social interactions, algorithms of self-realization and social construction. The purpose of the article is an attempt to determine the specifics of societal practices, as well as criteria for distinguishing these practices from other social actions and elements of the structure of culture.

Key words: practice, typology of practices, societal practices, constructive practices, sense formation (semantic reproduction) practice.

УДК 316.356.2

Настояща К.В.

к.соц.н., доцент, докторант
факультету соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Практики називають формами життя (П. Вітгенштейн), рутинізованими способами поведінки (А. Реквіц), практичними знаннями (М. Полані), поточними соціальними подіями (П. Штомпка) тощо. У кожному із цих визначень підкреслюється окремий, значущий для певного автора аспект практикування. Привертає увагу динаміка наукових поглядів М. Фуко, який починав із визначення практик як способів робити справи, способів діяти і мислити, а закінчив практиками як способами турботи про себе, техніками конституювання себе [1]. Практики визначають як діяльнісний контекст, в якому інтерпретується висловлювання або поведінка [2, с.18], як сукупність прийнятих у культурі, традиційних способів діяльності, навичок поведінки з предметами (Дж. Серль). Наприклад, можна говорити про практики дослідження і впровадження, практики наукової дискусії, практики розв'язання спорів, практики економічної діяльності, практики політичної участі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі аналізу праць апологетів теорії практик класиків (у цей список занесемо Є. Дюркгейма, Г. Хайдегера, М. Фуко, М. Мосса, Н. Єліаса, П. Бурдьо, Ж.Делеза, К. Гірца, Г. Гарфінкеля, А. Реквіца, В. Вахштайна, А. Шюца, І. Гофмана) і сучасників (Б. Латура, В. Вах-

штайн, В. Волкова і О. Хакордіна, Д. Гінева і інших) ми можемо виділити і описати різні типи соціальних практик. У цьому сенсі ми можемо типологізувати практики у горизонтальному і вертикальному розрізі, а також окремо на глобальному, макро, мезо і мікрорівнях. За горизонтальний розріз матимемо розподіл по сферах життя, діяльності, як інституціональним різноманітностям, за вертикальний розріз – розподіл по рівнях масштабності соціальних агломерацій і у цьому сенсі рівень інститутів буде мезорівнем, а рівень референтних груп, соціальних груп – мікрорівнем. Як макрорівень ми можемо розглядати глобальний рівень глобальної ойкумени, де домінують транснаціональні практики. Н. Смелзер у книзі «О соціології» виділяє ці рівні і відповідні їм типи соціальної активності, яка може бути особистісною, груповою, громадянською і нарешті глобальною, транснаціональною [3, с. 18].

Перше ніж перейти до типологізацій, на цих рівнях важливо означити і родові атрибуції практики, які відрізняють її від всіх інших елементів структури культури. Зокрема, у попередніх наших роботах ми виділили наступні критерії практики, які визначають її як таку і відрізняють її від різноманітності дій та рухів: перше – неусвідомлюваність, друге – автоматизм виконання, третє – повторю-

ваність, четверте – культурообумовленість, п'яте – тілесність, шосте – рухливість, сьоме – індексичність, вимірюваність, восьме – правилообумовленість, конвенційність.

Ці критерії ми будемо враховувати, коли будемо вирізняти соціетальну практику від, скажімо, ритуалу чи норми. Типологія соціетальних практик це окрема проблематика, яка, враховуючи її актуальність і трендовість, цікава нам тим, що практики соціальної активності якраз належать до тих практик, які активно трансформуються, і самі по собі можуть виступати маркерами переструктуризації соціального простору. Соціетальні практики самі по собі при цьому можна взагалі виділити в окремий тип практик, адже він є структуруючим і конструюючим і у цьому сенсі навіть можна ставити питання чи є ці практики практиками, як такими? Чи зберігають вони характерні ознаки практик? На нашу думку, соціетальні практики також залишаються практиками попри те, що їх метою стає не відтворення структури і порядку дійсності, а його трансформація, перетворення. Однак звернемося до позиціонування цього типу практик в інших дослідників. Загалом дослідники виділяють окремо фонові, репродуктивні, об'єктивовані і суб'єктивовані, дискурсивні, центральні, базові і маргінальні, інституційні, інституціалізовані, символічні, віртуальні, інноваційні практики, практики самопрезентації і т. д. Важливо, що це є означення не характеристик практик, а саме їх різних типів. Повторюю, що ми пригадали лише частину найбільш часто згадуваних типів, які, як можна припустити, ймовірно можуть означати один і той самий тип практик.

Типологій практики було і є багато і фактично кожен дослідник пропонував свою інтерпретацію означення різних практик, зокрема їх систематизацію. Завданням нашого короткого теоретичного аналізу є потреба вивести спільний знаменник під цією різноманітністю, визначити ті сукупності, які можна узагальнити, як соціетальні практики. Це і є метою подальшого нашої статті.

Постановка завдання. Разом з актуалізацією уваги до практики зростає і інтерес до типології практик – процесу виокремлення певних видів і класів практик, що є обов'язковим етапом будь-якого ґрунтового аналізу явища. У цьому контексті, як з позиції подальшого розвитку теорії практик, так і з позиції кристалізації міждисциплінарних досліджень практики, особливу перспективу становить визначення і аналіз практик соціетальних, як практик забезпечуючих не буденне, повсякденне життя людини, а траєкторії соціальних інтеракцій, алгоритмів самореалізації і соціального конструювання.

Виклад основного матеріалу дослідження Так, якщо говорити про опозиційні типи практик, то їх, на нашу думку, доречніше було б розбити на такі пари: традиційні – інноваційні,

як ті, що були у сенсі знайомі, старі і нові, ті, що з'явилися, ще не знайомі. А також повсякденні, побутові – конструюючи, соціальної активності, як рутинні, які обслуговують нашу повсякденність і відтворюють структуру та порядок, і у цьому сенсі є енергозберезувальні і ті, що перетворюють структуру, змінюють порядок, породжують нові практики, обслуговують сферу нашого професійного, громадянського, суспільного життя, забезпечують нашу самореалізацію, задоволення амбіцій, реалізації смисложиттєвих стратегій. Варто зазначити, що при цьому практики соціальної активності, або – конструюючи практики, можуть бути також інноваційними і традиційними. Це твердження легко посилити прикладом появи нових форм громадської активності, практик волевиявлення. Інформатизація, автоматизація і віртуалізація, пронизуючі всі сфери людського життя, роблять можливим висловлення громадського невдоволення не тільки шляхом мітингів, демонстрацій і т. д. Зараз для цього буває достатньо підтримати, підписати петицію у соціальних мережах. Ці практики в їх орієнтуванні на соціальні перетворення власне і є соціетальними.

Отже, традиційність – інноваційність, автентичність – інокультурність та повсякденність і конструювання – це полюси опозиційних векторів осі координат для ідентифікації будь-якої практики, яку можна розмістити для аналізу у цю дослідницьку матрицю і відповідним чином означити. Однак це далеко не всі критерії типологізації, які ми можемо виділити для аналізу. Соціетальність практик – це ще один ракурс, під яким ми можемо розглядати ті чи інші практики, а об'єднує їх під спільним означенням те, що ці практики орієнтовані на соціальне.

Ще одним критерієм типології практик може бути їх співвідносність з суб'єктом. Так, можна розрізняти практики суб'єктивовані і об'єктивовані. Перші – є особистісною інтерпретацією, індивідуальним виконанням практик об'єктивованих. Це виконання може бути настільки специфічним, що ми можемо у деяких випадках говорити про появу нової унікальної практики, яка стала результатом творчого підходу особистості, проявом її індивідуальності. Однак, якщо практика буде виконуватися лише одним суб'єктом, вона так і залишиться суб'єктивованою, тобто звичкою. Ця тематика зачіпає тематику появи інноваційної практики.

Тому, продовжуючи цю тему соціетальних практик, варто взазначити, що вона тісно пов'язана з тематикою особистості, як фактора креативності, трансформації практики. Тому у теорії практик зберігається важливим поняття креативності індивіда (агенту), але йому надається у рамках багатьох теорій практик все такі набагато менше ваги, ніж, наприклад, у М. Арчер або П. Штомпки, або у рамках

діяльнісного і процесного підходів. Наявності стабільних і сталих структур у часі постійно загрожує можливість креативного використання цих структур індивідами в їхніх практиках. Власне, саме завдяки цьому можливі будь-які структурні та соціальні зміни. Проте слід наголосити, що індивід все одно є «вбудованим» у структуру. «Домінантною тенденцією є реалізація агентами їх впливу (power) у спосіб, що загалом має тенденцію до консервації структури конкуруючих груп чи інтересів. Люди мають стати включеними у соціальну боротьбу, але залишають при собі певну частину «агентності», особливо щодо вибору засобів такої боротьби» [4, с. 46]. – пише П. Штомка

Цікаво, що і для Є. Гідденса «індивідуальна» компонента практики є дещо більшою, ніж для А. Реквітца (та для П. Бурдьо). Початково, перш ніж рутинізуватися, практика у теорії Є. Гідденса була саме індивідуальним потоком, сукупністю дій або вчинків агенту. А отже, містила у собі індивідуальне цілепокладання та мотивацію, несла на собі відбиток індивідуальної рефлексії [5]. Ми абсолютно поділяємо такий підхід з тим лише уточненням, що витoki появи практики не завжди є персоналізованими, іноді це є наслідком спонтанної колективної дії, дії випадкової, ситуативної, впливом речей і технічних факторів. Це доповнення у дусі АНТ теорії повертає увагу до нових факторів виникнення практик і потребує окремого розгляду.

Повертаючись же до розуміння практики Є. Гідденсом, слід зазначити що він вважав, що практики не є ані об'єктивно детермінованими, ані результатом вільної волі. Можна стверджувати, що практики є рутинізованими діями (індивіда чи групи), щоденною поведінкою та активністю, «не більше ніж грою ролей [на кшталт театру], чи втіленням плану» [5, с. 52]. Практика є тим, у чому актуалізується та «здійснюється» структура. Із зазначеного випливає, що практики наслідують певні зразки (паттерни), хоча і є індивідуальними та до певної міри унікальними, а також до певної міри передбачуваними. Причому, передбачуваність і типовість обумовлена структурою (її впливом), тоді як унікальність – природною різницею між акторами та варіаціями історичних (часових) обставин здійснення практики. Таке Гіденовське роз'яснення сукупності індивідуального, як інтерпретацій виконання і загального, як заданої форми, ми вважаємо достатньо обґрунтованим.

Продовжуючи ж цю тему, слід сказати, що, наприклад, А. Реквітц пропонує ввести таке розрізнення. Першочергово ми мусимо розрізняти «практику» в однині (нім. Praxis) і «практики» у множині (нім. Praktiken) [6, с. 249]. «Практика» (Praxis), у його розумінні, в однині є виразним терміном для опису людської дії у цілому на противагу теорії або просто розмірковуванням.

Водночас, «практики» у контексті соціальних практик є чимось, на його думку, принципово іншим. Так, «практика» (Praktik) є рутинізованою поведінкою, що складається з кількох моментів, взаємопов'язаних з іншими, а саме: форми тілесної активності, форми ментальної активності, доступності і використання предметів, попереднього або базового знання у формі розуміння та знання «як-це-робити», емоційного стану, мотивацій. У цьому сенсі практиками є спосіб приготування їжі або її споживання, спосіб роботи, дослідження, догляду за іншими або собою тощо. Можна сказати, що кожен із цих елементів формує своєрідний блок, залежний від усіх інших і водночас необхідний для них, а отже, практики не можуть бути редуковані до якогось одного із таких елементів. Подібно до цього, практики є певним паттерном (зразком), який повинен наповнюватися великою кількістю одиничних і часто унікальних дій, що відтворюють такі практики. Наприклад, практика споживання мусить постійно репродукуватися через окремі одиничні акти споживання. Зрозуміло, що коли йдеться про соціальні практики, то розглядається соціальна практика щодо, наприклад, споживання або приготування їжі певної сукупності індивідів (те саме стосується і культурних або соціокультурних практик). Окремий індивід (тілесний та ментальний агент), таким чином, є «носієм» практики. Більше того, він одночасно є і носієм доволі великої кількості соціальних практик, які зовсім не повинні бути скоординовані та узгоджені між собою. Можна стверджувати, що індивід є носієм певного зразка (паттерну) тілесної поведінки, рутинізованого способу розуміння, знання «як-це-робиться» і мотивування. Такі конвенційні «ментальні» активності розуміння, знання і бажання та мотивування є необхідними елементами соціальних практик, й індивід бере у них участь (тобто, вони не є його індивідуальними схильностями або якостями, не є проявами його індивідуальності). Таку позицію Реквітца ми вважаємо також доказовою.

У цьому контексті, звертаючись до типології практик за критерієм часу, слід зазначити що ця типологія по суті є описом етапів розвитку життєдіяльності практики, фаз її функціонування. Так, всі практики проходять інноваційну фазу, коли вони є неповторними, оригінальними, специфічними, індивідуалістичними (підтримуються лише 5% першими прийнятими за концепцією Є. Роджерса [7]), потім практика проходить фазу інституалізації і стереотипізації – вона стандартизується, розповсюджується, приймається більшістю і закріплюється у певній формі – стає традиційною. Період функціонування практики у цій фазі у різних практик різний і залежить від ряду обставин, найпершою з яких є поява нової практики. Отож, подальша доля традиційної

практики після появи її нової спадкоємиці – це смерть у повсякденності, хоча меморіальна практика і продовжує існування через низку артефактів, які вона маркувала у дії – конкретних речей побуду, одягу і т.д.

Коли ми знаємо, що таке практика і як її розрізнити за різними критеріями, ми можемо поставити наступні питання, а саме питання щодо трансформації практик. Важливо розібратися з тим, що зникає, а що трансформується. Тобто, які практики зникають назавжди, а які лише трансформуються, змінюються. Що вирізняє одне від іншого? В яких випадках ми можемо говорити про зникнення і появу нового, а в яких про трансформацію. Що детермінує як зникнення, так і трансформацію? Як ми вже зазначали вище, практики ніколи не зникають як факти, тобто як дії, які обслуговують різні сфери життя людини, практики безсмертні. У цьому сенсі люди завжди будуть вмиватися, вдягатися, спілкуватися і займатися коханням, одружуватися, народжуватися, помирати. Питання лише у тому, як люди це робили, роблять і будуть робити у різних культурах, спільнотах, групах, різному історичному часі. Саме те, як люди роблять це чи інше, зникає, як форма, або змінюється. Повне зникнення практики, як конкретної форми дій, обслуговуючих ту чи іншу сферу життя, може бути пов'язане зі зникненням того чи іншого соціального інституту чи інституції, якій ці практики були приналежні. Наприклад, практики проведення дуелі, самурайського характеру, носіння калашів і чаювання з самоваром відійшли у минуле, як і соціальні інституції, до яких вони були приналежні. Ці практики стали меморіальними, а речі, які були центральним об'єктом маніпуляцій у практиці, поповнили полиці музеїв. Саме там зараз самовар, калаші, самурайський меч, пістолети дуелянтів. Натомість зараз з'явилися нові практики – користування мобільним зв'язком, спілкування у соціальних мережах, відеоігри і т.д. Усі перераховані практики як минулого, так і сучасні стосувалися обслуговування далеко не базових потреб людини, а другорядних – соціально-культурних.

І у цьому сенсі ми можемо типологізувати практики ще за одним загальним критерієм – співвідносною з потребами особи, а потреби, у свою чергу, розділити на потреби фізіологічні, потреби забезпечення життєдіяльності, функціонування нашої безпосередньої тілесності. І у цьому сенсі це базові потреби за А. Маслоу і потреби верхнього шару, потреби смислоутворення, самореалізації, так звані духовні потреби, пов'язані з цінностями і соціальним життям людини. Перші обслуговують потреби базові, інстинктивні, тілесні, другі – соціальні, духовні, культурні, тобто ті, які людина задовольняє по-друге, вже маючи ситість, захист і безпеку (А. Маслоу) [8]. Однак і ті, і інші потреби все одно

детермінуються культурою, їх форма втілення, перебіг алгоритму відтворення обумовлений загальним культурним тлом. І вони рівноцінно можуть як зникати, так і трансформуватися, незмінною залишиться лише людська потреба і сфера життя, в якій вона задовольняється, реалізовується.

Однак, якщо такі соціальні інститути як інститут дуелі, або інститут дворянства, інститут фрейлін королеви, або самурайства чи козацтва зникли, то практики харчування, вдягання, пологів, весілля і поховання не зникнуть ніколи. У цьому сенсі базові, центральні практики можуть лише трансформуватимуться і роблять це постійно, відповідно до зміни історичного часу, але вони не можуть зникнути повністю, адже забезпечують базові життєвідтворювальні сценарії життя людини. Інші ж практики, які сформувалися у межах інших соціальних інституцій, як то освіта, медицина, дозвілєва сфера, політика, економіка (як соціальні інституції) найчастіше зникають, поступаючись зовсім новим практикам, які, хоча і задовольняють ймовірно ту саму потребу, але роблять це кардинально іншим способом. Як приклад – безготівковий розрахунок замість бартеру продуктами натурального господарства, або лазерна хірургія замість кровопускання, скайп-побачення замість романтичного рандеву на березі річки і т.д.

На перший погляд може здаватися, що мова йде про ті самі повсякденні і конструюючи практики, але ж ні. Згадана пара понять не прив'язана до потреб, а означає скоріше алгоритм дії. Оскільки ми вже писали, що у повсякденних практик він відтворювальний, а у випадку конструюючих, соцієтальних – конструюючий. У даному ж випадку мова йде про обумовленість потребами, що не обов'язково прив'язує їх до конкретних сфер життя, а може реалізовуватися перехресно, через фактори заміщення, сублімації, мімікрії певної діяльності з одної сфери на іншу. Ця дуальна пара практик може означити, як фізіологічні практики, або практики життєзабезпечення, чи вітальні практики і практики смисловідтворення (смыслепродуктування), які є підтипом соцієтальних у цій парі, бо зорієнтовані на соціальний простір, на зовнішнє, на Іншого. Звісно, можна було б назвати ці практики соціальними, але, як ми вже означували, практики як такі апріорно і є соціальними, соціокультурними, бо обумовлюються культурою соціуму і формуються у соціумі процесом соціалізації. Звичайно, дуальні пари практик повсякденні – конструюючи і вітальні – смыслепродуктування співвідносяться між собою. І найчастіше повсякденні практики стосуються задоволення потреб нашого тіла, отже, є переважно вітальними, а практики конструюючи часто стосуються наших цінностей, інтересів, ідеалів, отже, є смисловідтворювальними.

Важливим моментом, який свідчить нам про відмінності вітальних і смисловідтворюваних практик, є модифікаційна багатоманітність других. Мова йде про те, що базові фізіологічні потреби є однозначними, простими і невишуканими, їх перелік обмежується конкретним числом і вони є всім притаманними і відомими. Саме тому і їх обслуговування різноманітними практиками у межах різних культур, хоча і є поліваріантним, вони все ж таки можуть бути зведені до простих загальних алгоритмів, модифікацій тощо. Зовсім інша справа – соціальні, культурні і духовні потреби, які розгалужені, розвинуті і мають яскраву культурну специфіку у тому сенсі, що у межах окремих культур формуються унікальні, специфічні культурні потреби, явища, феномени. Але не тільки у цьому соціальні, культурні і духовні потреби набагато вишуканіше, різноманітніше, розгалуженіше, як і їх задоволення – тобто пов'язані з ними практики. Очевидно, складність має і задоволення цих потреб, яке також мімікрує, набуває нових культурних форм, тобто оформлюється у нові унікальні практики. Саме такі практики, які обслуговують культурні, духовні і соціальні потреби, постійно оновлюються. Прив'язка практик до типології потреб, а потреб до соціальних інститутів робить практики, такими, які зчитуються мовою інституційного субкультурного дискурсу, тобто робить їх дискурсивними і, коли зникає субкультурний дискурс, зникає і практика.

Кістяк, скелет практики з простої послідовності рухів, не наповнений культурним значенням, не можливий апіорно, саме тому зникнення дискурсу детермінує зникнення практик. Вітальні практики теж при цьому дискурсивні, але, будучи базовими, вони лише трансформуються, а не зникають, видозмінюються, модернізуються. Така типологія практик близька розподілу, за Є. Гідденсом, двох типів свідомості – дискурсивної свідомості – як «самосвідомості», коли ми повністю певні того, що ми знаємо; та практичної свідомості – як «свідомості», коли ми знаємо, але приймаємо це знання без визнання цього. Виходячи з розуміння Є. Гідденса, індивіди виробляють у процесі своєї взаємодії (або через свої практики) не структуру, а власне саму соціальну систему. Іншими словами, якщо структура є системою правил (які просто орієнтують і не є відомими), а соціальна система – набором об'єктивних інституцій, то «поінформовані» структурою індивіди виробляють відповідні форми практики для репродукування такої соціальної системи. Крім того, зв'язок системи та індивіда підсилюється тим, що, на думку Є. Гідденса, структура формує особистість або індивіда одночасно, а суспільство не є «витвором індивідуальних

суб'єктів», але інституцій. Все це призводить до нахилу у бік об'єктивізму та детермінованості, бо практики індивідів формуються структурою, яка досить ефективно відбиває у свідомості індивідів об'єктивістські та інституціональні штампи соціальної системи так, щоб вони чинили у способи, потрібні для її репродукування [5, с. 249].

Продовжуючи типологізацію практик, хотілось би згадати критерій співвідносності практик із різними сферами людської буттєвості, які при цьому не зводяться до сфер діяльності, і є більш широкими поняттями – у цьому сенсі практики можуть бути повсякденними, побутовими і тоді їх відтворення найчастіше пов'язане з залученням матеріальних предметів, предметів побуту і т.д. Інші практики є символічними, віртуальними, практиками репрезентації, позиціонування, інтеракції. Критерієм розрізнення є вже не інституціональний локус, а сфера буттєвості і напрямок функціонування.

Висновки з проведеного дослідження.

Підсумовуючи, визначимо підтипи соціетальних практик, які нам видаються як один загальний тип. Ми можемо виділити у ньому наступні різновиди: інтерактивні практики, самопрезентуючі практики, практики смислопродукування, практики самоствердження, практики самореалізації, практики самовдосконалення і т.д. Всі ці практики є соціетальними і спрямовані на самореалізацію особистості. Розрізняти практики можна і за предметом чи об'єктом, якими людина маніпулює під час практики, або які використовує для її відтворення. Так ми можемо розрізняти практики вербальні, візуальні, символічні і т.д.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков В., Хархордин О. Теория практик. СПб., 2008.
2. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus: Філософські дослідження. К.: Основи, 1995.
3. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг-Зімельські лекції, 1995 / пер. з англ. В. Дмитрук. Львів: Кальварія, 2003.
4. Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект-Пресс, 1996.
5. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. М.: Академический проект. СПб., 2003.
6. Reckwitz Andreas. "Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing," European Journal of Social Theory, 5 (2), P. 243–263.
7. Роджерс Э.М. Диффузия инноваций. 5-е изд. New York: The Free Press, 2003.
8. Бурдьё П. Практический смысл / пер. с фр. А.Т. Бикбова, К.Д. Вознесенской, С.Н. Зенкина, Н.А. Шматко; общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко. СПб: Алетей, 2008.
9. Маслоу А. Мотивация и личность / Перевод с англ. А.М. Татлыбаевой. СПб: Евразия, 1999.